УДК 81’367.622.16

О. М. Петрик

Диференційні особливості девербативів стану

У статті розглянуто семантичну структуру віддієслівних іменників опредметненої дії зі значенням стану; з’ясовано диференційні особливості, що вирізняють девербативи стану з-поміж інших типів предикатних імен.
Ключові слова: девербатив стану, предикатне ім’я, часова локалізованість, фазовість, статичність, пасивність суб’єкта, неконтрольованість.

В статье рассмотрена семантическая структура отглагольных существительных опредмеченного действия со значением состояния, определены отличительные особенности, выделяющие девербативы состояния среди других типов предикатных имен.
Ключевые слова: девербатив состояния, предикатное имя, временная локализованность, фазовость, статичность, пассивность субъекта, неконтролированность.

The article considers the semantic structure of verbal nouns of subjective action of status; found out differential characteristics that distinguish deverbatives of status among other types of predicate names.
Key words: deverbal noun of state, predicate name, temporary localization, phase, static, the passivity of subject, uncontrollability.

Дві центральні частини мови – іменник і дієслово – найбільшою мірою протиставлені один одному лексико-граматичні класи слів, притаманна їм функціональна специфіка визначає граматичну й семантичну протилежність. Проте очевидним залишається те, що в цій протилежності прихована органічна єдність, яка відображає інтеграцію мови як знаряддя мислення й засобу спілкування.

Співіснування предметної та процесуальної семантики знаходить своє вираження в похідних – девербативах. На думку І. Р. Вихованця, вони є предикатними іменами [4, с. 27–28], оскільки їм, по-перше, "не властива визначальна сема "речовість" (предметність), по-друге, при строгому розгляді категорія "предметності" виявляється нічим іншим, як усього лиш категорією субстантивності" [4, с. 28] – загальної сукупності граматичних властивостей іменника, в основі яких лежить його здатність виступати в ролі підмета або додатка й мати при собі узгоджені означення. Так звана "категорія предметності", поширена й на

абстрактні іменники, виникла тільки в умовах тотожності синтаксичних функцій абстрактних і конкретних субстантивів. Тому очевидною є тотожність лексичного значення предикатних імен та дієслів, від яких вони утворені, а синтаксична функція відповідає функціям актантів, тобто непредикатних імен. Лексичні значення дієслів і похідних від них іменників розрізняють лише ступенем абстрагування в межах співвідношення *дія → абстрактна дія* та способом їхньої репрезентації.

Морфологізований іменник, а саме віддієслівний іменник опредметненої дії зі значенням стану, на думку М. В. Мірченка, виконуючи роль предиката, у неелементарному простому реченні займає частіше об'єктну позицію, виступаючи при цьому семантично ускладненою синтаксемою з предикатно-об'єктною функцією, або ж виконує предикатно-суб'єктну функцію в підметових і непідметових формально-синтаксичних позиціях, поєднуючи водночас предикатну семантику та відтворюючи реляційну субстанційну структуру абстрактної ситуації [6, с. 105].

Девербативи як складники речення вводять у його семантичну структуру другий інформативний план, з якого можна відновити певну згорнену ситуацію та представити її у вигляді самостійної синтаксичної конструкції. Наявність у реченні віддієслівних іменників опредметненої дії в предикатних і непредикатних позиціях завжди засвідчує неелементарність утвореної моделі. Девербативи, за визначенням В. П. Олексенка, формують словотвірну категорію опредметнених значень дієслівних предикатів [7, с. 149–150], позаяк вона (категорія) орієнтує на словотвірну перекатегоризацію лексичних значень дієслівних предикатів із семантикою дії, процесу та стану.

Актуальність дослідження зумовлена насамперед необхідністю з'ясувати диференційні особливості девербативів стану, оскільки в сучасному мовознавстві поки що не випрацьовано чітких критеріїв ідентифікування предикатних імен дії, процесу та стану.

Девербативам стану властиві окремі ознаки, що відмежовують їх від девербативів процесу й протиставляють девербативам дії. Семантична структура аналізованих одиниць органічно пов'язана просторово-часовими характеристиками, оскільки поза простором і часом суб'єкти існувати не можуть. Стан, як дія та процес, невіддільний від темпоральності. Він, хоч і відзначається більшою спільністю ознак з якістю (статичність, пасивність суб'єкта), ніж із дією чи процесом, проте протистоїть їй за такою важливою характеристикою, як безпосереднє знаходження на часовій осі / відсутність цієї ознаки [2, с. 17] й актуальність / неактуальність ознаки тривалості.

Предикатні імена якості на відміну від предикатних імен стану, по-перше, можуть заявити про себе в існуванні (факультативність), оскільки стан позначає існування об'єкта (обов'язковість), по-друге, мають

оцінний характер, по-третє, якість – окрема видільна ознака, по-четверте, зв'язки, які виникають між предметом та його якістю, визначають сутність самого предмета, вважаються концептуальними для суб'єкта та ознаки, по-п'яте, якості, відображаючи сутнісні риси об'єктів дійсності, сприймаються як постійно притаманні їм властивості, що виявляються в процесі пізнання явищ дійсності. Пор.: *Щасливий властитель нової сокири дивиться на неї* ***з гордощами****, з любов'ю (*І. Франко) *(гордощі* – "почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, переваги в чому-небудь") // *З ним (учителем] вона заприязнилася. Скинула з себе* ***гордощі*** *попаді* (Л. Мартович) *(гордощі* – "надмірно висока думка про себе і зневага до інших, пихатість"). Наявність семантики стану в першому реченні підтверджує така трансформована структура: *Щасливий властитель нової сокири дивиться на неї, перебуваючи в стані задоволення від чогось*. У другому реченні вона не актуалізується: риса характеру, властивість не може себе виявити в цьому разі як стан суб'єкта. Крім того, у першому реченні зв'язки між носієм стану і станом не є істотними, вкрай важливими, вони визначають лише певний для цього моменту стан суб'єкта. Через деякий проміжок часу суб'єкт може перебувати вже в іншому стані. У другому ж прикладі девербатив *гордощі* функціонує на правах видільної ознаки суб'єкта, визначає його сутність, сприймається як перманентна його властивість.

За твердженням Т. В. Булигіної, "якості являють собою відносно незалежну від плину часу характеристику предмета і водночас характеризують сам світ, для якого істинною є відповідна предикація", а предикати стану описують тільки "той або той момент чи фрагмент існування об'єкта, характеризуючи радше певний (мінливий) "стан світу" [2, с. 17], тобто у процесі часової еволюції такі ситуації повинні бути замінені на інші.

Предикатні імена стану безпосередньо лежать на темпоральній осі й тому реально зафіксовані в будь-якій точці того часового орієнтира, з яким вони співвідносяться. Наприклад, у реченні *Після довгих* ***вагань****... пропала нарешті* ***нудьга***… (М. Хвильовий) предикатне ім'я *вагання* чи предикатне ім'я *нудьга* приписувало суб'єктові ознаку, актуальну для певного часового проміжку. Якщо стан *вагання* співвіднести з точками A і V на темпоральній осі t, то він буде чинним у будь-який момент між цими часовими точками, тобто для будь-якої V1, V2, Vn відтинка AV ця характеристика суб'єкта буде істинною (рис. 1). Предикатні імена стану, на відміну від предикатних імен дії чи процесу, у будь-якому контексті зберігають значення неперервного перебігу. Важливо, що на часовій осі стан займає саме відтинок, а не точку (чи точки). Охоплюючи його, він триває впродовж усього проміжку часу й не членується на окремі темпоральні відрізки. Саме тому зміст

висловлення *Мати цілий вечір* ***у тривозі*** не може мати такої інтерпретації, як **Щохвилини протягом вечора мати в тривозі.*

Значення часової локалізованості здатне модифікуватися залежно від комунікативної настанови висловлення. Подеколи предикатні імена стану, як і предикатні імена процесу чи дії, можуть утрачати часові орієнтири й відображати предикатну ознаку як типізований факт буття, напр.: ***Сидіння*** *на місці не приносить високих результатів.* ***Дозрівання*** *зернових відбувається в липні-серпні.* ***Читання*** *лекцій у виші здійснює викладач із науковим ступенем.* У такому разі вони не корелюють із конкретними, "вузькими" часовими чинниками, оскільки не розподілені в часі, а ніби переміщуються в ньому. Аналізовані структури становлять окремий тип речень, що відображають звичні явища навколишнього світу, і кваліфікуються як буттєві.

Ознака незмінності, або статичності, що привертала увагу багатьох мовознавців [4, с. 34; 5, с. 16; 3, с. 32; 9, с. 488], виступає обов'язковим складником субпарадигми 'стан', оскільки відокремлює стани від динамічних процесів та дій. Вона виявляється в тому, що стани тривають, проте не розвиваються й не змінюються в часі, не еволюціонують. Видільною ознакою девербативів стану є те, що стан триває ніби сам по собі, не вимагає жодних зусиль для своєї реалізації (або є самореалізувальним). Для підтримання ж процесу потрібен деякий постійний приплив енергії, без якого цей процес продовжуватися не може, пор.: *Це він десь там плаче – мармуровий янгол… невтішний* ***у*** *безмежній своїй* скорботі… (І. Багряний) */ Думається мені, що для* олюднення *людини література й мистецтво важили не менше, ніж сам процес еволюції (*О. Гончар).

Плинний характер стану, що виявляється в зміні одного стану іншим, зумовлює його фазовість – "вираження обмеженості процесу (в широкому значенні) тією чи тією часовою межею в діапазоні від моменту виникнення (початку) до завершення (закінчення)" [8, с. 539]. Предикатним іменам стану притаманна зміна ідентичних фаз, оскільки при цьому його денотат не змінюється в часі, тоді як для предикатних імен дії чи процесу властива зміна різнорідних фаз. Усе це дає підстави вважати гомогенність видільною ознакою аналізованих одиниць: стани ніколи не описують змін, оскільки процеси та дії пристосовані саме для опису різних змін у часі. Таку властивість процесів та дій інколи називають "негомогенністю", маючи на увазі, що вони співвідносяться із ситуаціями, сформованими з якісно різнорідних часових фаз. Так, у реченні *Особливо виразною була картина* ***підняття*** *офіцерами румунського трикольору над ратушею (*З газ.) суб'єкт, що виконує дію *підняття* (узявши, переміщати знизу вгору), у різні моменти часу

займає різне положення. У реченні *Лікувальними властивостями наділяли й вугілля при* ***згорянні*** *та попіл (*Із журн.) повідомлено, що маса вугілля під час *згоряння* з плином часу безповоротно зменшується. Пор.:

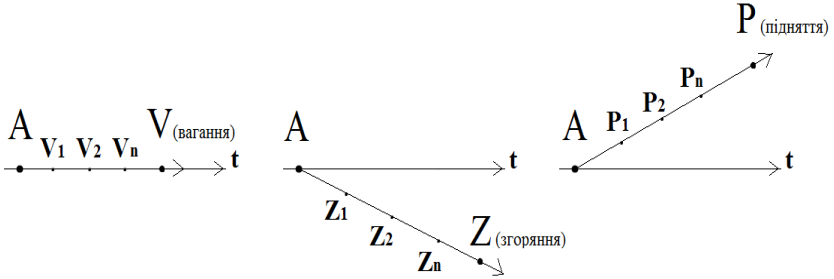

стан процес дія

$$AV_1 = V_1V_2 = V_2V_n \; AZ_1 \neq Z_1Z_2 \neq Z_2Z_n \; AP_1 \neq P_1P_2 \neq P_2P_n$$

Рис. 1. ***Часова локалізованість у семантичній структурі предикатних імен***

Залежно від деструктивної чи конструктивної зміни відрізки AZ та AP можуть змінювати своє положення: AZ – у напрямку догори (наприклад, *яскравішання* – позитивний вияв); AP – у напрямку донизу (наприклад, *скидання* – негативний вияв).

Предикатні імена стану орієнтовані на суб'єкт стану. Навіть коли він не маніфестований у висловленні, то його актуалізація все ж таки можлива. Так, у реченні *У холодку – і там* ***парня****, аж в'ялить, Бо сонечко вогнем неначе палить (*Л. Глібов) відсутність компонента, що називає середовище, мотивується контекстом.

Маючи пасивний характер, зумовлений семами 'нецілеспрямованість', 'некерованість', 'недоцільність', суб'єкт стану виступає здебільшого як носій ознаки зі здатністю зазнавати впливу чи відчувати його, презентуючи саме так своє інактивне начало. У лінгвістичній літературі він одержав назви пацієнтив, носій стану, експерієнсив.

Пасивність суб'єкта стану має два різновиди: 1) суб'єкт не докладає зусиль і не виявляє волі для матеріалізації предиката. У реченні *Твоя душа* ***в скорботі*** *(*І. Драч) поява емоції залежить не від експерієнсива, а від якоїсь зовнішньої сили; емоція є наслідком дії певної причини, вплив якої практично не залежить від волі й бажання суб'єкта. Предикатні імена такого типу становлять ядро групи девербативів стану; 2) суб'єкт узагалі не діє, проте незалежно від самого себе виступає джерелом для виникнення чи підтримання предикатного денотата, тоб-

то енергія, потрібна для реалізації чи підтримання предиката, походить від нього, напр.: *Обидва мовчки дивилися вниз на голубувате* ***виблискування*** *води… (*П. Шпита). Предикатні імена на взірець *сяяння, світіння, виблискування* дистанційовані від ядра групи девербативів стану, оскільки експлікують специфічний різновид стану – самопідтримуваний.

Аналізованим одиницям притаманна ще й ознака '- контроль', вони позбавлені наміру та мети. "Стани спонтанні... Тому вони не можуть мати мети. Для них властиві причиново-наслідкові відношення", – справедливо наголошує Н. Д. Арутюнова [1, с. 14], напр.: *… Та маса* [люди] *з самого ожидання і невільничої податливості запала* ***в нидіння*** (О. Кобилянська).

Суб'єкт стану є учасником ситуації, проте не контролює її, оскільки не виступає суб'єктом свідомих дій, спрямованих на виникнення чи підтримання стану. У синтаксичній конструкції *І на Пленумі доводилось сидіти по 12 годин підряд, і це при тому, що й інтелект працює напружено (звичайно, коли не дрімаєш). Одне слово,* ***перевтома*** *крайня, з носа – кров, у роті сушить, а тут ще й телевізія – відгук просять на Пленум (*О. Гончар) ситуація не контрольована, вона нав'язана суб'єктові ззовні, незалежно від його волі. Проте в межах групи девербативів стану наявні предикатні імена на взірець *стояння, лежання, сидіння*, що пов'язані з тими суб'єктами, які, будучи пасивними, здатні контролювати ситуацію. Носії таких ознак наділені певною активністю, оскільки від їхньої волі залежить "пасивна діяльність". Вони можуть продовжити чи перервати її, якщо на заваді стоять зовнішні чинники. Аналізовані одиниці віддалені від ядра групи.

Специфічні характеристики предикатних імен стану на тлі специфічних ознак предикатних імен дії та предикатних імен процесу ілюструє така таблиця:

Специфічні характеристики девербативів

Категорійні ознаки / Девербативи	Часова локалізованість	Фазовість	Динамічність	Статичність	Активність суб'єкта	Пасивність суб'єкта	Контрольованість	Неконтрольованість
Девербативи дії	+	+	+	-	+	-	+	-
Девербативи процесу	+	+	+	-	-	+	-	+
Девербативи стану	+	+	-	+	-	+	-	+

Отже, девербативи стану відрізняються від девербативів дії та девербативів процесу змістовою структурою, яка має комплекс семантичних маркерів. Статичність у сполученні з тривалістю в часі (потенційною

змінюваністю) й пасивність суб'єкта є їхніми фундаментальними та найпромовистішими характеристиками, фазовість та неконтрольованість – характеристиками нижчого порядку, і, нарешті, ознака перцептивності займає в цій ієрархії найнижчий рівень. Проте всі вони стають очевидними лише в межах певної синтаксичної моделі.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык цели / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ: модели действия. – М. : Наука, 1992. – С. 14–23.
2. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т. В. Булыгина // Семантические типы предикатов / отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – С. 7–85.
3. Васильев Л. М. Предикаты состояния в русском языке / Л. М. Васильев // Исследования по семантике: семантика языка и речи. – Уфа : БГУ, 1991. – С. 32–49.
4. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.
5. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НКМ ВО, 1990. – 64 с.
6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. від. "Вежа" Волинського ун-ту, 2001. – 340 с.
7. Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2001. – 239 с.
8. Соколов О. М. Семантика категории фазовости в русском языке / О. М. Соколов // Известия АН СССР. Серия языка и литературы. – 1988. – № 6, т. 47. – С. 539–549.
9. Miller I. E. Stative verbs in Russian / I. E. Miller // Foundations of Language. – 1970. – № 4, vol. 6. – P. 488–504.